

TOMPA ANDREA

ÍGY BESZÉLTEK TI KÉT MAGYAR CARAGIALE

Szólj meg, és megmondom, ki vagy. Megmondom, honnan jössz, ki volt apád-anyád, mi a foglalkozásod, mennyit keresel s hogyan, hol laksz, egész pontosan a főutcán vagy egy sikátorban, kívül barát-kozol, házad kik látogatják, kire szavazol, milyen ambícióid vannak, mit forgatsz a fejedben.

Ilyen a román nyelvű Caragiale. Elég a hősnek kinyitni a száját, s máris mindent tudunk róla. A nyelv röntgensugár, amellyel megállapítható valaki társadalmi, regionális, intellektuális, politikai hovatarozása, elkötelezettsége. Mindegy, melyik Caragiale-műről van szó, mindegy, ki hová tartozik a társadalmi hierarchiában, a nyelv mindenkit jellemez, minősít. Ez a nyelv megmutat, felfed, elárul, leleplez.

Caragiale műveiben a mit mondunk-ról a *hogyan mondjuk felé* tolódott a hangsúly. Sőt, a *mit mondunk* eltörpült, lényegtelené, érdektelené vált. A hősök egyfolytában beszélnek, majdnem mindegy, hogy miről. Darálják, csépelik a szavakat. Mindenki mondja a magáét, a maga módján, az őt egyszer s mindenkorra leleplező módján.

A hülyeség morfológiája

Caragiale kitalálta, hogy az emberi hülyeség leírható morfológiailag, tehát nyelvileg, a szavak, a mondat szerkezetét, a ragozás, a kötőszók használatának a szintjén. Caragiale egy nyelvi laboratóriumban ül, és mikroszkópjával vizsgálja a szavakat, eredetüket, hangalakjukat, stilisztikai értéküket, a képzők eredetét. Aztán ízekre szed mindent, és kikever valami újat. Ez a nyelv bevonul a román élő nyelvbe, Caragiale-val, az ő fordulataival beszélnek a piacon, a parlamentben, az újságokban vagy a konyhában. Mindegy, ki honnan jön, ezt a nyelvet használja. Nem tudja megkerülni. Nem szállóigékről van szó, nem magvas bölcsességekről, hanem szókapcsolatokról, kitekert szavakról, grammatikáról. A jelentés nélküli formáról. (Talán innen lép tovább majd Ionesco.) Az emberi hülyeség grammatikai szerkezetéről. Ez a nyelvteremtő Caragiale mindig bezárva marad ebbe a nyelvbe, az ő utóélete, köznyelvi továbbélése lefordíthatatlan. A hülyeség azonban egyetemes.

Két teljesen különböző (vagy akár szélsőséges) Caragiale-fordítást fogunk elemezni, egy régit és egy újat: Szász János fordításában a *Zürzavaros Éjszakát* és Bodor Ádám fordításában *Az elveszett levelet*.

Zürzavaros

(*Zürzavaros éjszaka*) „Box populi, box dei” - mondja Rica Venturiano, a Nemzeti Patrióta szócsöve, joghallgató és újságíró. *Box*, mert a boxot mindenki ismeri. A *vox*, ugye, nem jelent semmit. Ellenben latinul illik tudni, és franciául is. Mert most éppen arról van szó, hogy „latin nép vagyunk”. Es mindenki szeretne művelt lenni, felvilágosult, haladó. És mindenki szeretné műveltségét megmutatni a nyelvben, a nyelv által. Így kell tehát beszélni, mert a hivatalos kurzus a francia.

Caragiale leszögezi: ez külváros. És Caragiale óta a külváros szó, a mahala terminus technicus. Ez itt a plebs (de nem a proli!), a felkapaszkodó, színházba járó plebs, ahol a férfiak politikailag jól informáltak, újságot olvasnak, a nők meg a *Párizs drámái* című ponyvát. Családi és nemzeti értékeket konzerváló plebs. Parvenü, félművelt kereskedőréteg. De hát ez nem tud (jól) sem franciául (honnan is tudna), sem latinul, de azért tiszteletre méltóan próbálkozik. Hadakozik a szavakkal, kínlódik. Boxol. Frankofónia a Balkánon.

Egy ideológiai, politikai kurzus nyelvileg jelenik itt meg. A román demokráciáról közvetlenül szóló jelentéseket nem kapunk. Ha valaki például újságot olvas (azaz felolvas), máris átértelmezi, saját nyelvére fordítja le. Caragiale szerint a fejekre közvetlenül hatni nem lehet, az újság írhat bármit, mindenki azt fogja belőle kiolvasni, amit akar. De semmiképp sem azt, ami írva van. Ami leírva áll (Rică Venturiano tollából), az per sze nagyon hasonló ahhoz, amit itt a hősök beszélnek. Legfeljebb másképp mondja. Caragiale világa egynemű, még véletlenül sincs benne olyan hang (akár a szócsóból jönne, akár egy hős szájából), amely mást mondana.

Szász János magyar fordítása nem közvetíti a nyelvi, nemzeti - identitás problémáját. A frankofóniának magyarul nincs (nem lehet) ideológi-

ai tartalma, a magyar nyelvre fordított latinizálásból hiányzik a „latin nép vagyunk, tehát latinizálunk” ideológiai töltete. A Szász-féle fordítás legalább száz év nyelvhasználatát, nyelvvaltoztatást, társadalmi, regionális rétegződését tükrözi. Ez a szókincs nem egységes, nem egynemű: itt egyszerre van irodalmi nyelv, köznyelv, tájszólás (például: esmérjük, ustor, aszongya, eskem-bes-kem), vannak archaizmusok (például: illa berek), és van szleng, minden változatban, újkori és régi egyaránt (pasas, smafudár, szőr van, slamasztika). Vannak gallicizmusok, amelyek magyarul nem jelentenek (mert nem jelenthetnek) semmit, legfőképp rontott francia kifejezések (ilyen a szanzsem, azaz sans-gêne, pamplezir, azaz par plaisir, paroldonör, azaz parole d'honneur), de ezek nem képesek jelenteni semmit, mert hiányzik a francia nyelv használatának ideológiai töltete, azaz a francia nyelv használatának indokolt volta.

Szász megkísérlí a caragialeizmusokat, azaz a rontott (leginkább francia eredetű) szavakat magyarra fordítani (ilyen például a *buligán* szó, amely a *buli* és *huligán* szavak összerántásából keletkezett; a román szövegben a *bagabond* szó a francia eredetű *vagabond*-ból származik, a kezdő, zöngés, zöngétlen mássalhangzó cseréjével, és ez a mássalhangzócsere a tolakodó [bägäret] szót konnotálja).

Szász arra törekszik, hogy rekonstruálja Caragiale fordulatait. Ilyen például a lekramáció szó, amely a románban a reklamáció és a könny (lacrimă) szavak összerántásából keletkezett, azaz aki reklamál, az sír, siránkozik, könnyezik. Így születik meg a „lăcrămatje” szó. Ez tiszta (irodalmi) népetimológia, olyan nyelvi eljárás, amelynek során az új, ismeretlen szót a nyelv úgy fogadja be, hogy valami meglévőhöz idomítja, képzetet társít hozzá. Ez a népetimológia magyarul nem jöhet létre. Caragiale egy tudós pontosságával állítja elő a szavakat, és így minden nyelvi egység indokolt. Például francia képző kerül egy török eredetű szóra: merthogy milyen eredetű szókinccsel beszél egy külvárosi kereskedő? Törökkel. Szégyenli? Igen. Mit szeretne helyette? Franciául beszélni. Tud? Nem. Mit csinál? Színházba jár, és ott felszed francia szavakat, képzőket. Es ez a végeredmény. Ez példa arra, hogy a fordítás olykor megoldhatatlan feladat. Valami szükségszerűen elvész. A „lăcrămatje” szó tehát egy gondolkodási folyamat végterméke, azaz poétikai eljárás. A gallicizmusok mellett vannak továbbá német (*grund, hofirozni*), olasz (rontott, mint az *alovantil*, ami nyilvánvalóan az *avanti* származéka, vagy az *alivercsi*, eredetileg *arrive-derci*) szavak és latinizmusok tömkelege. Caragiale hőseire ez a nyelvi kozmopolitizmus nem jellemző.

Dumitrache a kitüntetés szót (kétszer is) kiültetésnek mondja magyarul (ugyanilyen a gön-

dörfalazás vagy a népfelség). A kiültetés azt példázza, hogy az alapszókincs is megsérült. Mintha a hős nem az anyanyelvén beszélne. Pedig Caragiale hősei kivétel nélkül mind anyanyelvükön beszélnek. Sőt, mivel más nyelv az övékén kívül nincs (azaz a színdarab ezt az egyetlen nyelvet kínálja fel), ők a nyelv letéteményesei. Ugyanaz a hős hol így, hol úgy beszél, és használja ugyanannak a szónak a rontott vagy helyes, tájnyelvi vagy köznyelvi változatát: Dumitrache hol esmér, hol ismer valakit, hol bakompartja, hol pakumpártja van, a buligán hol pápaszemet, hol bábaszemet visel. Az igaz, hogy ők, a nyelv hordozói, úgymond, rosszul, helytelenül ismerik a szavakat. De ehhez a nyelvhez görcsösen ragaszkodnak.

A magyar nyelvjáték akkor jó (és akkor magyar), amikor a fordító félreteresi az eredeti szöveg jelentését, és rábizza magát a magyar nyelv adottságaira. Amikor a hős élőszót olvas fel élőszó helyett, amikor ugyanebben az újságban általános népszavazásról írnak a népszavazás helyett, amikor valaki ezercírozásra megy ezercírozás helyett, vagy két szerelmes egymás ámorával korrespondál. Az élőszó/előszó, szaválás/szavazás nyelvjáték a magyar nyelv adottsága, és itt a fordító valóban megfelelkezett a román szöveg nyelvjátékának jelentéséről. Itt, az újságcikk felolvasásakor, valóban félreértelmezés folyik, és a félművelt (fel)olvasó, Nae Ipingescu mindössze ékezeteket „tol el”. A nyelv megengedi. Az ezercírozás igazi népetimológia: aki gyakorlatra megy, annak ezerszer kell valamit végigcsinálnia, gyakorolnia. A fordító megint félreteresi a román szöveget, hiszen itt is egy olyan szó szerepel, amelyről - francia mintára - levágták a román ragot (izircit). Aki ámorával korrespondál, az nem más, mint a két szerelmes (Ricã Venturiano és Zica). Ez egyszerre fordítás is, meg nem is: románul a megfelelni (corespunde) szó szerepel, azzal a jelentéssel, hogy „ámoromnak megfelelsz”, de hangalakilag a korrespondál szót idézi. Nem véletlen, hiszen a két szerelmes levelet ír egy a másnak.

Azonban nyelvtanilag - a magyar fordítás alapján - nem tudjuk pontosan, hol vagyunk, mikor vagyunk ott, ahol vagyunk, kik beszélnek és ők hová tartoznak. A nyelvi rétegek, nyelvváltozatok, sőt, a különböző nyelvek egybecsúsznak. Ebből fakad, hogy a nyelv által leírt világ (a külváros) széthull - időben, térben egyaránt.

Ami elvész, és ami megmarad

(Az elveszett levél) Bodor Ádám új fordítást készített a Katona József Színház számára Az elveszett levélből. Új fordítást mindig a korábbi fordításokkal szembeni elégedetlenség, valamiféle

hiányérzet hoz létre, és vitathatatlan, hogy Caragiale újrafordítása indokolt lenne.

Nyelvtanilag máshol vagyunk a *Zűrzavaros éjszaka* képe: fölfelé léptünk a társadalmi ranglétrán, Caragiale egy kisváros elöljáróit beszélgeti.

Ok már a felkapaszkodottak. A nyelvtanilag (és a nyelv minden szintjéről szó van: fonetikáról, morfológiáról, szintaxisról) rossz szöveg helyett a rontott formák, az idegen szavak helytelen használata helyett egy helyes, „kijavított” magyar szöveget kínálnak nekünk. A fordító nem rekonstruálja a rontott szöveget, nem adja vissza az egyes szereplőket külön-külön jellemző nyelvi hibákat. A magyar Trahanache például nem selypít, mint a román (románul „c”-vel beszél, feleségét is Zsoicikának becézi, visszatérő fordulata, a „Türelem, türelem” is c-zó, akárcsak a sokszor ismételt „társadalom” és „elvek” szavak). Hogy mi ennek a következménye? A román Trahanachét ez a selypítés gyermekivé, naivvá teszi - bár ezt az ő korában inkább hülyeségnek hívják -, olyanná, aki mindent elhisz, mint ahogy azt is elhiszi, hogy az a bizonyos levél szintiszta hamisítvány. A szereplő a magyar szövegben átértelmeződött.

Ghiță Pristanda (a magyarban Dudu rendőr) bárkivel beszél, rábólint annak végzavára, egy sajátos fordulattal erősítve meg a hallottakat - Nagy Elek fordításában ez „Jól teccik mondani”, Szász Jánosnál és Méhes Györgynél pedig egyaránt „Tisztára”. A katonabeli szövegből ez a nyelvi fejbőlintás kimarad, illetve más kerül a helyére. A román Pristandát, aki nem tartozik „ezekhez a körökhöz” - csak szolgálja őket -, az jellemzi, hogy mindenkivel egyetért, mindenre rábólint, mindenkit szolgál. Ő a bologató Jánosok nyelvén beszél. Ebben a magyar változatban az ő nyelvét személytelen szerkezetek jellemzik, ezek hol erősek, hol gyengébbek, például „meg

Csankó Zoltán (Chiriac) és Kováts Adél (Veta) a Zűrzavaros éjszakában

lesz a neve jegyezve”, „jeletkezik egy-két gond”, „el lett menekülve onnan”. Mindannyiszor az én, az alany hiányik. A magyar Dudu rendőr - személytelen szerkezetei által - egy szabályrendszer öreként jelenik meg, mint aki mindössze a kötelességét teljesíti. A román szöveg rendőrének nagy a családja, sok gyereke van, lopja a zászlókat, és ő is, mint mindenki más, a saját malmára hajtja a vizet; innen az örökös szervilis egyetértés.

A szereplők átértelmezése a magyar szövegben azonban nem csak fonetikai, lexikai jelenség. Íme, egy példa: Zoe mondja (első felvonás, ötödik szín): „...az előbb jártam Cațavencunál. Tőle jövök. Nagyon megértő, fel is ajánlotta, ő nagyon szívesen visszaadja nekünk a levelet. Azt kéri, cserébe támogassuk a megválasztását. Erre nagyon szépen kér. Másként, azt mondja, *kitálal*.” A román Zoe nem így beszél, és nem is ezt mondja. A román Zoe szerint Cațavencu nem megértő, nem szívesen adja vissza a levelet, és nem kéri szépen a támogatást a választáson, sőt, nem is támogatást kér, hanem a megválasztás *biztosítását* (mellesleg a támogatás még nem egyenlő a megválasztással, és Cațavencunak a támogatás kevés). A román Zoe tényeket közöl Tipătescuval. A szereplő átértelmeződött: a magyarban Zoe naiva (vagy inkább Tipătescuval is ravaszkodik?), aki mintha nem értené, hogy itt zsarolás folyik, a magyar Zoe szerint Cațavencu kedves, megértő ember, nem pedig zsaroló. Az eredeti Zoe pontosan tudja, hogy mit akar: elmegy Cațavencuhoz, anélkül, hogy kikérné bárkinek a véleményét vagy egyetértését. Egymaga intézkedik, mindent tud, a megoldást is csak ő

tudja. A magyar szöveg egy betoldással még jobban felerősíti ezt az átértelmezést: ugyanez a magyar nyelvű Zoe ezt mondja Tipătescunak: „Vigyázz vele (azaz Trahanachéval), nagyon ravasz a tatusom.” A román Zoe nem ezt mondja, a román Zoe nem ravasznak tartja a férjét, hanem hülyének, aki valóban elhiszi, hogy a levél hamisítvány. A magyar Zoe sokkal konspiratívabb, bonyolultabb intrikát sugall: nem azt mondja, hogy a férje hülye, hanem azt, hogy *nem áll érdekében* őket leleplezni. Azaz érdekében áll hülyének látszani.

A neveket sem Szász, sem Bodor nem fordítja le. Pedig ezek mind beszélő nevek. Bodor Ádám azért nem törődik velük, mert modern szöveget hoz létre, és a beszélő nevek hagyományosan (azaz a magyar irodalomban) a XIX. század végén divatoztak, lefordításuk tehát a modern szöveg rovására ment volna. Avagy mégis található (fordítói) megoldás arra, hogy a szándéka szerint modern szöveg megtúrja a beszélő neveket? Íme, egy mesterien megalkotott név: Agamemnon Dandanache. Akiből majd Gagamica, Agamica lesz, azaz a névhez kicsinyítő képző kerül. Ráadásul a Dandanache név a dandana (mi tagadás, török eredetű) szóból származik, azaz zajt, lármát, zsvajt, zenebonát jelent, és hogy bezáruljon a kör, a név egy görög eredetű képzőt (-che) is kap. Trahanache mondja (amikor végre kiderül, kit kell megválasztani), hogy „...csak el ne felejtsük a jelölt nevét”, amit melleleg fel is írnak neki egy cetlire. Merthogy feledékeny szegény Trahanache, szenilis vénember, kétségtelen, és ez a név neki semmit nem mond. Megint csak szerzői fintor: Trahanache természetesen nem érti, mit jelent ez a név, merthogy egyáltalán nem érti, mi folyik itt, és hogy egy ilyen nevű ember lesz az ő képviselőjük. Persze hogy nem érti, mert őt meg Trahanachénak hívják (trahana = tarhonya). És lám, milyen szépen összecsend a két név: Dandanache, Trahanache. Mintha a nevek egymást tükröznék. Ellenben a részeg(es) polgárnak nincsenek memóriazavarai, rögtön felfogja a nevet (és ezzel annak jelentését), és rohan szavazni. Mert ő az egyetlen kívülálló (nem intellektuális kívülálló, hanem részeg kívülálló), az egyetlen, aki érti, hogy mi folyik itt.

Ezek a nevek nemcsak beszélnek (jelentenek), hanem be is épülnek a történetbe: a

játék (színjáték) részei, tárgyai lesznek, vagyis Caragialénál a név nemcsak poétikai eszköz, nemcsak jellemez, hanem a játék tárgyává is válik.

Szemlélet, váltás

Ellentétben a Szász-féle fordítással, Bodor Ádám igenis eldönti, hogy időben hol vagyunk. A jelenben vagyunk, most vagyunk. Ez modern szöveg, mai nyelvhasználat, mai szleng, mai köznyelv, mai fordulatok, mai káromkodások. Itt valakire rátoznak, valakit faszkalapnak neveznek, Zoénak puszikálják az illatos köldökét, szarkeverés folyik, lebonyolítanak egy tranzakciót, X-et elküldik a francba, aztán lebuizzák.

De nem csak a szókincs mai. A szöveg tele van apró csúsztatásokkal, módosításokkal, betoldásokkal, amelyek révén nemcsak új alakokat, de új szemléletet is kapunk. Íme, egy példa. Amikor Zoe a részeg polgárt arról faggatja, hogy Cațavencu hogyan jutott a levélhez, azt kérdezi: „Ugye kiragadta a kezéből? *Erőszakot alkalmazott...*” Az *erőszak alkalmazása* a sajtó, a politikai botrányok nyelvi fordulata. (A szöveg

hangsúlyos modernsége azonban időnként nehezen egyeztethető össze olyan szavakkal, fogalmakkal, mint a „fidibusz”, az „elébbem”, a „nesztor” és a „kisnagyság”; ilyenkor megtörik a szöveg egyneműsége, lexikai következetessége.)

Választás van, így a szókincs politikai. A magyar szövegben nemcsak az aktuálpolitika fogalmatárával találkozunk (ilyen a hátrányos helyzetű, a vidéki pedagógus, a kormánypénz), de Farfuridi, majd Cațavencu választási beszédéből nemzeti, illetve liberális politikai beszéd lesz. A magyar szöveg nemcsak aktualizál, de aktuálpolitizál is. Es ezek a magyar választási beszédek szalonképesebbek az eredetiekénél, a képzelenségek, képzavarok jórészt kikerültek a szövegből.

Ez a szöveg hiperrealista; a Caragiale és a magyar valóság közötti mérkőzésből az utóbbi kerül ki győztesen. A modernitás (vagy aktualizálás, nevezzük bárhogy) a valóság, azaz az *itt és most* imitációja. Médianyelv, parlamenti nyelv, a kilencvenes évek magyar szlengje. Es felmerül a kérdés: vajon ez a nyelv még caragialei, vagy már nem az?

A Szász- és a Bodor-fordítás két irányt képvisel, szemben áll egymással fordítói hűség és hűtlenség, rekonstrukció és dekonstrukció, nem szólva a kettő között eltelt évtizedről...

Mint minden nagy alkotó, Caragiale is besorolhatatlan egyetlen stílustörténeti irányzatba, paradigmába. Korábban hol a realizmus, hol a naturalizmus címszó alatt tárgyalták. Az azonban

kétségtelen, hogy a modern román irodalom vele kezdődik. Caragiale kapcsán gyakran beszélnek a realizmus két irányáról: a leíró, illetve a kritikai realizmusról. Egyik elemzője, Tudor Vianu szerint Caragiale a nyelvezete teszi a kritikai realizmus képviselőjévé, vagyis az a sajátossága, hogy hőseit ezen az őket minősítő kitekert-kifacsart nyelven beszélgeti. Ez a nyelvezet teremt meg a távolságot szerző és hős között. Ha Vianu állítása igaz, akkor a fordításban bármilyen Caragiale-szöveg nagy elvesztését szenved, s igazából csak egy olvasásra szánt, lábjegyzetekkel és nyelvészeti kommentárokkal tele Caragialénak volna létjogosultsága. Persze ahol a nyelv kevés, elégtelen, még mindig rendelkezésre állnak a teatralizálás további eszközei.

Máté Gábor (Tipătescu) és Ujlaki Dénes (Trahanache) Az elveszett levélben (Koncz Zsuzsa felvételei)

